

AZIQ MUG'DARININ' JIPEK QURTI RAWAJLANIWINA TA'SIRI

M.Kalbaeva

Qaraqalpaqstan awil xojaligi hám agrotexnologiyalar instituti 2-kurs magistranti

O.Oripov

a.x.i.p.p.d.(PhD)

Annotatsiya Bul maqalada Qaraqalpaqstanda shet elden alip kelingan jipek qurti gibridd tuximlarin janlandiriw ha'm qurt bag'iw da'wirinde sirtqi ortalıq faktorlari (temperatura, ig'allıq, jaqtılıq, hawa almasıwi, azıq mug'dari)nin' jipek qurti rawajlanıwına unamsız ta'siri u'yrenilgen. Ta'jriybeler birneshe jil dawamında Qaraqalpaqstan awil xojalig'i ha'm agrotexnologiyalar institutinin' Jipekshilik kafedrası labaratoriyasında ha'm de ha'r tu'rli klimat sharayatına iye bolg'an aymaqlarda jipek qurti rawajlanıwin jaqsılaw u'stinde ta'jriybeler alıp barılıp, na'tiyjeleri ilmiy maqalada jaritilg'an.

Gilt so'zler; tuxim, lishinka, jipek qurti, hawa ig'allig'i, temperatura, qurtxana, azıq, tut japırag'i, pille, jipek qurti jasawshan'ligi, sortlılıq, o'nimdarlıq.

Kirisiw. Bugingi künde dunya juzinde 20 dan artıq mamleketlerde jipek qurti bag'ilip, «...Qıtay Xalıq Respublikasında 650 min tonna, Hindistanda 150 min tonna, Ozbekstanda 18 min tonna tut jipek qurti tiri pilleleri jetistiriledi. Jipek qurti pilleleri jipekshiligi rawajlangan mamleketler jenil sanaatinin' tiykargi shiyki zat bazasınan biri esaplanadi»1. Joqari pille o'nimin aliwg'a erisiw ushin pilleshilik azıq bazasın jan'a onimli ham toyimlılıg'i joqari tut sortların jaratiw ham de olar tiykarında intensiv tutzarlardı payda etiw talap etiledi. Sonin ushin tuttin Morus alba L. turine tiyisli jan'a onimli sort ham gibriddlerin jaratiw ham de jana tutzarlar sholkemlestirip, jipek qurti gibriddlerin' pille o'nimdarlıq korsetkishlerin asiriw a'hmiyetli ilimiy ham ameliy ahmiyetke iye. Dunyada pilleshilik tarmag'i rawajlangan Qıtay Xalıq Respublikası ham Hindistan kibi jetekshi mamleketlerde

tuttin' genetik resurslaridan ham de aldingi molekulyar-genetik selekciya usullaridan aqilga muvopiq paydalanib tuttin ulken jipiraqli, normal ham ekstremal klimat sharayatlarga maslasqan puta ham yarim puta sortlarin jaratiw ham olar tiykarinda intensiv tut plantatciyalarin payda etiw boyinsha ilimiy-izleniwler alip barilmaqta. Bul jonelistegi ilimiy jumislar natijesinde tut jipek qurti ushin za'ru'r bolgan organic ham mineral birikpelerge bay tut sortlari tiykarinda jil dawaminda bir neshe ma'rte jipek qurtin bag'iw imkaniyati jaratilip, joqari sipat korsetkishlerge iye mol pille shiyki zatin jetistiriwge erisilmekte. Respublikamizda bugingi kunde pillehilikti rawajlandiriw, tiykarinan jipek qurti gibridleri ushin ta'n bolgan jan'a tut sortlarin jaratiw boyinsha ken' ko'lemli is-ilajlar a'melge asirilmaqta. Sonin] menen birge aytip o'tiw kerek, tut sortlari o'nimdarligin asiriw, gibridleri pille o'nimdarlig'ina ha'm postembrional jasawshan'lig'ina ta'sir etiw mexanizmlerin izlep tabiw ha'm de olardin' o'nimdarlig'in asiriw haqqindag'i ilimiy izleniw ham innovაციyalardi ja'ne de rawajlandiriw talap etiledi. Bul tuwrisinda pillehilik ham tutshiliq tarawinda jipek qurtinin aziq bazasin bekkemlew, yag'niy o'nimli, aziqli ham toyimlilik qasiyetleri joqari jan'a sortlardi jaratiw ha'm islep shig'ariwg'a usinis etiw boyinsha ilimiy izleniwler alip bariw ahmiyetke iye. Ozbekstan Respublikasi Prezidentinin' 2017-jil 29-marttagi PQ-2856-sanli «Ozbekipaksanoat uyushmasi faoliyatini tashkil etish togrisida»g'i ha'm 2018-jil 20-marttag'i PQ-3616-sanli «Pillachilik tarmogin yanada rivojlantirish boyicha chora-tadbirlar togrisida»g'i qararlarinda ha'm de jipekshilikke tiyisli basqa normativ-huquqiy hujjetlerde belgilep berilgen waziypalardi a'melge asiriwda usi magistrlik dissertaciya isi izleniwleri arawli da'rejede xizmet qiladi.

Izertlew alip bariw usillari. Maqsetti a'melge asiriwda Tashkent qalasinan keltirilgen jergilikli gibridler yag'niy Ipakchi 2 x Ipakchi 1 Ipakchi 1 x Ipakchi 2 jipek qurti tuximlari alindi og'an salistiriwshi Ipakchi 1 x Shan-Tung parodasi jipek qurti tuximinan paydalanildi. Izertlew jumislari Qaraqalpaqstan awil xojalig'i ha'm agrotexnologiyalar instituti Jipkshilik kafedrasi laboratoriyasinda ha'mde ha'r tu'rli klimat sharayatina iye walayatlarda alip barildi. Eger qurttagi tartipke saliw funkciyası jetispey qalsa, qurtxana hawasınıń ıgallıgın tomenletiw yamasa koteriw

kerek. Geyde japiraqtagi suwdiń azayıwı onıń sapasın pa'seytedi. Jazda qayta qurt bag'ıw dáwirinde qurtın suwǵa bolǵan talabı asiwi sebepli, japiraqtı azgantay ho'llep beriw hám qurtxana ıǵallıǵın kóteriw qurtqa ádewir payda etedi. Japiraqtın' azıqlıq ma`nisi 3 qıylı usılda : biologiyalıq, yaǵnıy qurt bag'ıw arqalı, ximiyalıq - japıraq quramındaǵı elementlerdi anıqlaw, fizikalıq- japiraqtin fizikalıq ózgesheliklerin belgilew arqalı anıqlanadı. Bulardıń ishinde biologiyalıq usıl tiykarǵı esaplanıp, qalǵan eki usıl birinshisi ushın qosımsha maǵlıwmat alıwǵa xızmet etedi. Japiraqtin' azıqlıq ma`nisi dep alınǵan jipek óniminiń qurtqa berilgen azıq birligi túsiniledi. Azıqtin' toyimlilik'i dep, 1 kg jelingen japiraqqa salıstırǵanda alınǵan jipek shiyki onimine ayıladı. Japiraqtin' jeliniwi dep qurtqa berilgen japiraqqa salıstırǵanda jelingen japıraq muǵdarı procentine ayıladı. Japiraqtin jeliniw koefficienti A. G. Kafian usılı boyınsha tómendegishe anıqlanadı:

$$h = \frac{g}{f}$$

bunda h - jeliniw koefficienti,

g - jeliniw japıraq hám f -berilgen japıraq muǵdarı.

**Qurtqa berilgen jańa japiraqtin qurıw dárejesine qaray jeliniwi
(procent penen)**

Japiraqtin quwraw darejesine qarap suwdin kemeyiwi, procent penen	Japiraqtin qurtqa berilgen jan'a mug'dari, %menen		
	III	IV	V
0	100	100	100
10	90	91	93
20	58	59	82
30	39	44	62
40	21	23	53
50	-	13	32

Bahoviddinov maǵlıwmatlarına kóre, birpara jaǵdaylarda qurttı azmaz solıp qalǵan japiraqtı ho'llep berip bag'ıw múmkin eken. Qurtın' birpara túrlerine jańa japıraq berilsa, olar aldın japiraqtin' baldag'in kemirip, bul japıraq solıy baslag'annan onıń etin jeydi, bul zat qurt organizminiń suwǵa bolǵan zárúriyatın

tártiplew ilajlarınan biri esaplanadı. Pillekeshtin' wazıypası qurtqa zárúr japiraqti jańalap hám sal-pal ho'llep qoyıwdan g'ana ibarat bolmay, bálki japiraqtin' qurtti toq tutıw dárejesin ózgeriwden de ibarat boliwi kerek. Bunday ózgeriw ilajlarına : qurtti sortli tut japirag'i, uglevod hám basqa bir neshe qıylı biologiyalıq qosımshalar menen bayıtılğan japiraq penen bag'ıw ilajları kiredi. Beriletuǵın japiraq muǵdarına kelsek, bul zat japiraq beriw sanına hám qurt baǵılatuǵın júzeniń úlken - kishiligine qaray sheshiledi.

Aziqtin jeliniw koefficienti ham 1 quti qurtqa sariplang'an japiraq mug'dari.

№	Jaslari	Berilgen japiraq g/da	Jelingen japiraq/g esabında	Japiraqtin' jeliniw koefficienti %	1 quti qurtqa sariplang'an japiraq, kg	1 gramm Tuqing'a sariplang'an Japiraq,kg
1.	1-jas qurtlar	14,2	1,3	9,7	6,6	0,24
2.	2- jas qurtlar	45,6	11,9	26,0	20,1	0,75
3.	3- jas qurtlar	147,6	56,0	31,7	70,3	2,58
4.	4- jas qurtlar	455,5	227,5	50,9	20,5	7,56
5.	5- jas qurtlar	2288,3	1236,1	54,8	910	33,43
	Ja'mi:	2962,2	1532,8	52,1	1212	44,56

Qurtqa berilgen japiraq muǵdarı jáne onı jelingen bólegi menen japiraq jeliniw koefficienti, yaǵnıy berilgen japiraq muǵdarına salıstırǵanda procenti anıqlanadı. Házirgi kúnde respublikamızda jipak qurtınıń eski parodaları, jańa hám joqarı o'nimdarli parodalar menen almastirilmaqta. Bul jańa parodalar ushın 1 quti /19 g/ qurtqa sarp etiw bolatuǵın japiraq muǵdarın anıqlaw maqsetinde tájiriybeler alıp barılmaqta. 100 dana qurtti japiraq jew muǵdarı ústinde alıp barılğan tájiriybe

nátijeleri tóمندegishe boladı. Agrotexnikalıq qağıydasına tiykarınan bir qutı jipek qurti ushın jámi 1000 -1200 kg japıraq sarplanadı.

Paydalanilgan adebiyatlar

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 29 мартдаги “Ўзбекипаксаноат уюшмаси фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2856-сон қарори. - Тошкент, 2017. 1-5-б.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 20 мартдаги “Пиллачилик тармоғини янада ривожлантириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-3616-сон қарори. - Тошкент, 2018. 1-4-б.

3. Абдурасулов Ш., Жуманова У., Беккамов Ч. Ипак қуртига ёшлари бўйича берилган барг ва унинг ейилиши. // Зооветеринария. Тошкент, 2010.- №9. - Б.42-44.

6. Абдримова Г, Акилов, Умарова У, Худжаматов С. Пилла ҳосили қўлимизда. // Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги журналининг “Агро илм” илмий иловаси –Тошкент, 2016. №2. Б. 36.

4. Абдримова Г., Умарова С. Ипак қуртининг саноатбоп дурагайлари тайдёрлаш. //Зооветеринария –Тошкент, 2017. -№3 Б. 41.

5. Абдримова Г., Салихова К. “Бомбикс-мори” ипак қурти озиқаси. //Фермер –Тошкент, 2013. №1-2. Б. 58-59.

6. Абдримова Г., Ипак қурти тухумларини жонлантириш жонланган қуртларни тарқатиш ва боқиш. //ККОАНРУз «Проблемы рационального использования охрана биологических ресурсов южного приаралья», Нукус, 2014, №7, Б. 217-218.

7. Акижиков Я.С. Эффект отбора партий коконов по шелконосности при приеме на гребных предприятиях. // Шелк. Тошкент 1994. - №1-2.-С.18-19.